

Mövzu 11: Sosial təminat və onun reallaşması mexanizmi

FTN 2. Sosial sahələr üzrə dövlət siyasətinin əsaslarını bilmək.

FTN 4. Fəaliyyətlərin müəyyənləşdirilmiş qurumlar və qaydalar çərçivəsində tənzimlənməsini mənimsəmək.

PLAN

1. Sosial təminat, onun məqsədi və əsas formaları.
2. Sosial təminatın prinsipləri və tənzimlənməsi.
3. Sosial təminat sisteminin qanunvericilik bazası.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026 cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası
2. C.İ.Mahmudov, H.Q.Bağırsoylu. Sosial iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması. Dərs vəsaiti, Naxçıvan, Əcəmi, 2019, 260 s
3. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı, Elm, 2006, 509 s.
4. Hüseynov T.H. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Elm, 2015, 466s.
5. Həsənov R. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika. Dərs vəsaiti, Bakı, 2009, 282 s.
6. Ə.Q.Əlirzayev "Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarəedilməsi" Dərs vəsaiti. Bakı – İqtisad Universiteti nəşriyyatı - 2010

1. İnsanın hərtərəfli inkişafı, dövlətin ali məqsədi və onu inkişafının aparıcı istiqaməti müstəqil Azərbaycanın konstitusiyaya hüquqları ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı bazar münasibətlərinə əsaslanan təsərrüfat və sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi qarşılıqlı əlaqədə vahid sistem kimi fəaliyyət göstərir. İqtisadi əsas olaraq bazar münasibətləri, azad rəqabət və sahibkarlıq təşəbbüsü yaradılan və təkmilləşən hüquqi baza və mexanizmlər vasitəsi ilə reallaşır. Sosial təminat problemləri bir sıra hüquqi təminat və uyğun real mexanizmlər vasitəsi ilə dövlət və dövlətçilik atributlarının tərkib hissəsi olmaqla insanın cəmiyyətdə rolu və sonrakı dövrlərdə insan üçün maddi təminat vəzifələri kimi kompleks vasitələr və siyasətlə reallaşan mexanizmlərlə həyata keçirilir. Bu vəzifələr, prinsiplər konstitusiyaya hüquqları kimi uyğun subyekt və obyektlər arasında əmək və vəzifə, səlahiyyət və öhdəliklər mexanizmləri vasitəsi ilə reallaşır. Sosial təminat hüququ insanın maddi rifahını onun yaşaması üçün ehtiyac, tələbatının ödənilməsi üçün yaradılan ictimai mühit və konkret mexanizmlər və resurslar həmçinin təşkilati idarəetmə səlahiyyətləri ilə ölçülür. İnsan və vətəndaşların sosial təminat hüququ onun yaşamaq və cəmiyyətin fəal həyatında öz potensialı ilə dövlət tərəfindən yaradılmış şərait çərçivəsində iştirak etmək qabiliyyəti ilə ölçülür. Bu qabiliyyət insanların fərdi xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşsə də onların formalaşması və inkişafında cəmiyyətin rolu onun ayrı-ayrı təşkilati və hüquqi şəraitləri və şərtləri ilə müəyyənləşir. Konstitusiyaya hüququna görə insanın təminat hüququ onun cəmiyyət tələbatı baxımından qəbul edilən potensial tələbatını ödəmək arzuları, ehtiyacları ilə müəyyənləşir. Lakin bu ehtiyaclar cəmiyyətin imkanları, milli xüsusiyyətlər, adət və ənənə həmçinin siyasi motivlər səbəbindən eyni həcmdə və müxtəlif proseduralar qaydasında ödənilir. Ona görə də tələblər, hüquqlar və onların reallaşmasında sosial bərabərlik, müəyyən hədəflər və çərçivə daxilində dəyişən qanunlar və mexanizmlər vasitəsi ilə tənzimlənir.

Sosial təminat hüququ bazar iqtisadi prinsipləri və keçid dövrü yaşayan cəmiyyətdə müəyyən imperativ hüquqi əsaslarla tənzimlənir. İmperativlik sosial müdafiə, sosial təminat sisteminin reallığını, onun dinamik və çevik dövlətçilik vəzifələrinə uyğun reallaşması mexanizmlərini hazırlamaqla baş tutur. Sosial təminat hüququnun reallaşması obyekt və subyekt özlərinin hüquqi statusu olan tərəflər və bu tərəflərin mövcud şəraitdə özlərinin imkanları və fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik bazası təşkil edir. O cümlədən insanların həyat səviyyəsi onun təbii və mövcud real iqtisadi təminatları, bu insanların subyekt kimi sosial təminat daşıyıcılarına çevrilməsi ehtimalları təşkil edir. Bir çox xarakterik cəhət ondadır ki, təbii xüsusiyyətlər və özünü təminat imkanlarından məhrum edən insanlar və vətəndaşlar müxtəlif səviyyələrdə dövlətin sosial təminat daşıyıcılarına çevrilirlər. Belə insanların sayca çox olması və onun subyekt kimi qütbləşmə dərəcələri sosial təminatın xarakterini, forma və onun məzmununu formalaşdırır. Əhalinin maddi və mənəvi tələbatının ödənilmə dərəcəsi onların stimullaşdırmaq istəklərini, bu hüquqların reallaşması mənbələrini və formalarını müəyyənləşdirir. Əmək, hüququn sosial forması kimi, təminat hüququnun reallaşması subyektini və uyğun orqanın seçilməsini onun səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. Daha çox dövlətin, bələdiyyələrin, digər vətəndaş və hüquqi şəxs kimi sahibkarın hüquqlarını müəyyənləşdirir. Ona görə də təminat sistemi hüquqi müstəvidə bir sıra fərdi və ictimai maraqların və həmin maraqların ödənilməsində məsuliyyət və öhdəliklərin qarşılıqlı münasibət forması və son nəticədə cəmiyyət və insan üçün reallaşmış hal kimi müəyyənləşir.

Sosial fenomen olaraq şəxsiyyətin əmək qabiliyyəti daşıyıcısı kimi hüquqi fəzası, onun pensiyaçı və yaxud əlil olması zamanı əldə etdiyi hüquqlarla müəyyən bağlılıq olduğu kimi müəyyən fərqli cəhətlər də mövcud olur. Ona görə də sosial təminat hüquqi normativ xarakter kəsb etdikdə, yeni və yaxud hər hansı tənzimləyici keyfiyyətlər kəsb edir. Bununla da sosial təminat hüquqlarının əsas istiqamətləri bir sıra sahələrdə real iqtisadi və sosial siyasəti formalaşdırır. Müasir iqtisadi və sosial ədəbiyyatlarda sosial təminat əhalinin sosial qrupları həyata keçirilən maddi, maliyyə təhlükəsizlik meyarları ilə reallaşır. Bu istiqamətləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- Əmək pensiyaları təminatı;
- Əhalinin əlil qruplarının həyat səviyyəsinin təmin etmək üçün sosial pensiyalar təminatı;
- Ünvanlı sosial yardımlar və sosial müdafiə tədbirləri;

- Əhalinin az təminatlı qruplarının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının normalarına görə (maddə 38) sosial təminat hüququ aşağıdakı bölmələri özündə əks etdirir

1. Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır.

2. Yardıma möhtac olanlara kömək etmək ilk növbədə onların ailə üzvlərinin borcudur.

3. Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir.

4. Təqaüdlərin və sosial müavinətlərin minimum məbləği qanunla müəyyən edilir.

5. Dövlət xeyriyyəçilik fəaliyyətini, könüllü sosial sığortanı və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkanlar yaradır.

Konstitusiyaya prinsipləri sosial təminatın spesifik qanunlarının (maddə 38 III) yaradılması və uyğun olaraq müavinət sisteminin funksional və ünvanlı mexanizmləri Milli Məclis və Prezident səlahiyyətləri ilə müəyyən edilən və onların icrası müvafiq icra orqanlarına verilən səlahiyyətlər və prinsiplər əsasında təsdiq olunan normativ hüquqi aktlarda istifadə olunur. Dövlətin konstitusion hüquqi, həmçinin sosial təminat orqanları, könüllü sosial sığorta və sosial təminatın tənzimlənməsi üçün bütövlükdə dövlətçiliyi inkişaf etdirən, digər hüquq və azadlıqları pozmayan, onların daha çox kompleks və sistem izahını, reallaşma mexanizmini yaradan qanunlara habelə mexanizmlərin tətbiqinə icazə verir.

2. Sosial təminat hüquqları əhalinin sosial qruplar üzrə təsnifatına uyğun olaraq spesifik xüsusiyyətlər kəsb etdiyi kimi ümumi prinsiplərə uyğun olaraq konkret mexanizmlər ilə dərinləşir. Belə ki, funksional olaraq sosial-təminat hüquqları işsizlikdən müdafiə hüququ, sağlamlıq hüququ, yaşlı vətəndaşların və əlillərin sosial müdafiə hüququ, yoxsulluğun azaldılmasında əhalinin və dövlətin hüquqları, əlillərin, vətən uğrunda əlil olanların və yaxud təbii olaraq əlil və yaxud qüsurlu uşaqların müdafiəsi hüquqları funksional təyinatına uyğun məqsədlər, mexanizmlər və tənzimləmə qanunlarını özündə əks etdirir. Bu hüquqların təsnifatına yanaşma hüquqşünaslar və iqtisadçılar prizmasından baxış müəyyən vəsaitlərin məcmusu baxımından fərqlər olsa da, ümumi olaraq məqsədyönlü fəaliyyət kimi hüquqi bazası eyni ola bilər.

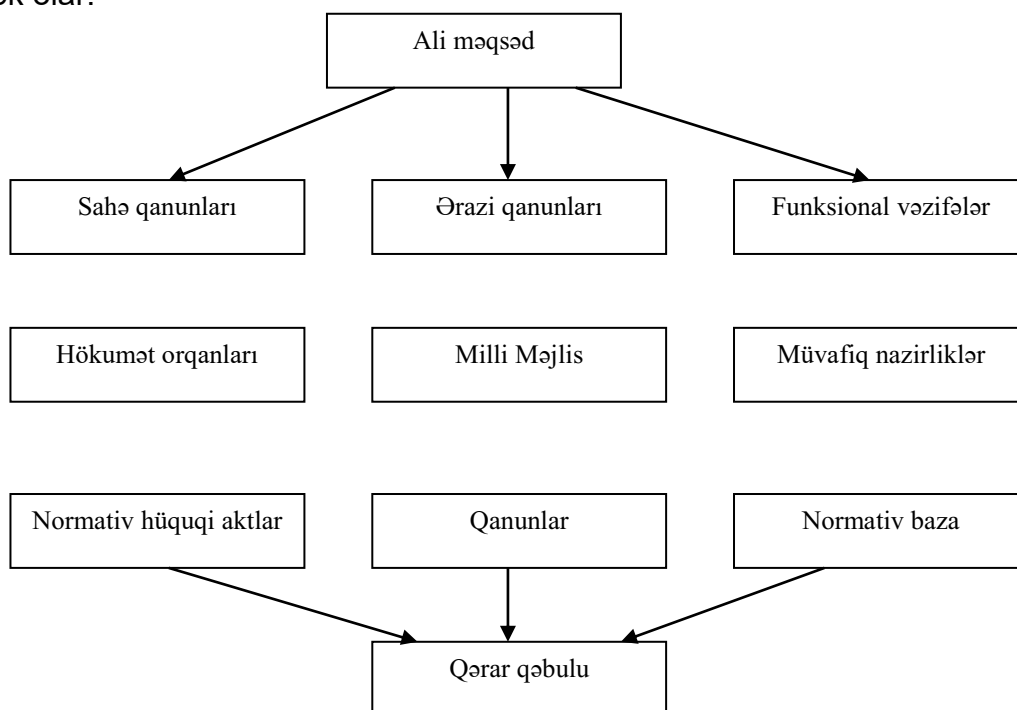
Sosial təminatların prinsipləri əsasən aşağıdakılardır:

- sosial ədalət;
- sosial zamanət;
- stimül yaratmaq;
- iqtisadi artıma uyğun olaraq dinamizm və şəffaflıq;
- faydalılıq və səmərəlilik;
- dövlət prinsipləri;
- normativ baza və müasir təkmilləşmə istiqamətləri.

Təbii ki, bu prinsiplərin formalaşması, təşəkkülü, tələbat sistemi və imkanların artması hüquqi dövlət olaraq möhkəmlənmə və davamlı inkişaf strategiyasına uyğun olaraq müəyyən dünyəvilik prizmasında həll edilir. Dünya integrasiya sistemi hüquqi normaların kompleksliyini və sistemliliyini təmin etməklə, hər bir ölkədə sivil qayda və qanunların tətbiqini tələb edir. Hərtərəfli inkişaf təmayülü və integrasiya sistemi olaraq sosial təminat prinsipləri, ölkə daxilində baş verən struktur və institusional dəyişmələri nəzərə almaqla yaradılan empirativ metodlara ifadə olunur. Sosial ədalət prinsipi hüququn əsas məqsəd olmaqla həyat tərzini və həyat fəaliyyətinin inkişafı, bərabər və əlverişli şərait yaradılması üçün hər bir şəxsin özünün təşəbbüskarlığına, ictimai fəal həyat tərzinə hüquqi baza yaradır. Təhsil, səhiyyə və məşğulluq, həmçinin istehlak davranışı hüququ hər bir fərdin öz imkanları daxilində yaradılmış ümumi şəraitdə formalaşır və daha çox ədalətli qərar qəbulu kimi təzahür edir. Sosial ədalət vətəndaşların sosial vəziyyətinə uyğun olaraq maddi və mənəvi nemətlərin bölgüsündə iştirak payını müəyyən edən hüquqi baza ilə müəyyənləşir. Hər bir vətəndaşın təhsil, peşə və faydalı əmək və həyat fəaliyyətinə uyğun ictimai həyatda özünün yerini və mövqeyini möhkəmlətmək hüquqları vardır. Bu kimi sosial təminat hüquqlarının reallaşmasında dövlət ədalətliyin aparıcı həlqəsidir. Dövlətin funksiyası yaradıcı,

maddi və təşkilati quruluş və sistemin əsas bazası bütövlükdə sosial ədalətin formalaşması və təşəkkülü mexanizmidir.

3. Sosial təminatın hüquqi və hüquqi təşkilati təminatın uyğun qanunlar və müvafiq normativlər təşkil edir. Hüquqi təminat, uyğun olaraq ümumi və konkret qanunlar, normalar və həmçinin hər hansı təminat növünün hesablanma metodikası və qaydaları ilə müəyyənləşir. Konstitusiya hüquqları olaraq hər bir vətəndaş hərtərəfli inkişaf etmək, maddi və mənəvi nemətlərdən istifadə etmək, azad və sərbəst davranış normalarına uyğun həyat fəaliyyəti və layiqli ömür sürmək hüququna malikdir. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası cəmiyyətin mövcud və perspektiv inkişaf meyllərini nəzərə almaqla nəzəri və praktiki müddəalar məcmuu olaraq insan fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Perspektiv normalar olaraq cəmiyyətin həyat normaları konstitusiya normalarında öz əksini tapır. Belə ki, uzun müddət sosializm dövləti şəraitində sosial təminatın hüquqi bazası vətəndaşların hərtərəfli inkişafını təmin edən bərabərlik və sosial təminat prinsipləri əsasında həyata keçirilmişdir. Dövlətin rolu və hüquqları, pensiya hüquqları və ona pensiya təminatı prinsipləri, əmək hüquqları ilə pensiya təminatı haqqında qanunlar və prinsiplər bir sıra hüquq tədqiqatlarının əsas bölmələri və istiqamətləri olaraq müəyyən qanunauyğunluqları formalaşmışdır. Formalaşmış sosial təminat hüququ insan maraqlarını ödəmək, onun təhlükəsizliyi və həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq və dövlət təminatını prioritet olaraq saxlamaq, həmçinin müəyyən varislik prinsipini saxlamaqla, uyğun mexanizmlər və bazar iqtisadi prinsiplərində hüquqi islahatların əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Ona görə də müasir hüquqi təminat, insanın sosial obyekt olaraq, hüquq və vəzifələrinin tənzimlənməsi, müddəalar və normalar üzərində qurulur. Hüquqi obyekt olaraq bu normalar təkmilləşir, bazar iqtisadiyyatına uyğun meylləri və islahatların əsas maliyyə maddi mexanizmlərini öz üzərində əks etdirir. Sosial təminatın hüquqi təminatı mövcud hüquqi faktların yaranması xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ali və sahə, ərazi və funksional qanunlar üzrə baş verir. Əgər qanunların konseptual əsaslarının, onun mövcud mexanizmlərinin və funksional vəzifələri üzrə təsnifatlaşması baş verərsə, onda hər bir qanunun ümumi məqsədi və ona uyğun olaraq digər qanunların funksiyaları müəyyənləşir. Sistem halında həmin qanunları aşağıdakı kimi ifadə etmək olar.



Sxem. Sosial təminat sisteminin qanunvericilik bazası.

Sosial təminat qanunları sistem halında olaraq ali məqsədə uyğun olaraq çatmaq üçün qanunlar sistemi biri-biri ilə əlaqədə olan vəzifə bölgüsünü reallaşdırır. Belə ki, hər bir vətəndaşın hüquqları onun tələbatını cəmiyyət tərəfindən qəbul etməklə uyğun şərait yaradılmasına yönəldilir. Ali qanunlar Konstitusiya qanunları olmaqla sosial tərəqqi və sosial müdafiə

məqsədlərinə yönəlməklə, hər bir vətəndaşın yaşamaq və inkişaf etmək hüquqlarına uyğun təminat yaradır. Ona görə də ölkədə ümumi qanunlarla yanaşı spesifik qanunlar mövcud olur. Belə ki, adam başına düşən istehlakın yüksəlməsi, vətəndaşın hərtərəfli inkişafı üçün şəraitin olması spesifik qanunların məqsəd, vəzifə və həmçinin maliyyə, maddi əsasını yaradır. Əhalinin təhlükəsizliyi, yaşayış səviyyəsi, minimal təminat bir sıra spesifik qanunlarla təmin olur.